

Fattigvård för 200 år sedan

(Utdrag ur seminarieuppsats om fattigvården på Sollerön från slutet av 1700-talet till omkr. 1900)

I och med 1760-talet börjar ett nytt skede i den svenska fattigvårdens historia. Då fastslås nämligen, att »hvar Sockn skal föda sine fattige« och det »på sätt hvar Församling finner för sig nyttigast vara.« Det citatet är hämtat ur Gustaf III:s Hospitals — och barnhusförordningar av 1766 och anger riktlinjerna för den kommande tidens obligatoriska fattigvård. Till grund för min framställning om fattigvården på Sollerön under denna tid ligger sockenprotokoll från år 1777.

Socknen omfattade då liksom nu förutom Sollerön ett ganska vidsträckt område på fastlandet, bestående av stora skogar och ett flertal fäbodlar. Folkmängden, huvudsakligen självständiga småbrukare, uppgick till omkr. 1 200. Socknen hade just tack vare öbornas envishet och Gustaf III:s godhet erhållit skiljobrev från Mora och därmed egen kyrka och egen präst. Därmed följde också att socknen fick ett eget beslutande organ, nämligen sockenstämman. Dess ordförande blev »pastor loci«, den dominerande både på det kyrkliga och borgerliga området. Socknen bestod av 6 byar, (på 1800-talet 7) vilka i allmänhet sammanföll med de s.k. »tunnlagen« eller »bygdelagen«, sammanslutningar för fullgörande av vissa skyldigheter. I varje bygdelag fanns en uppsyningsman, även kallad »prästkraivil« (prästskvallrare), ett namn som något antyder en av hans uppgifter, nämligen att vara sedlighetens övervakare inom sitt område. I socknens invecklade organisatoriska uppdelning ingick även rotar, vilkas första uppgift var att underhålla var och en sin soldat, men därtill kom även på roten en del andra åligganden.

Fattigkassan och dess förvaltning

Av samtliga protokoll från denna tid får man ett intryck av allmän fattigdom i socknen, och där används ofta uttrycken »mäst arme«, »mäst behöfvande« eller »utfattige«. I ett protokoll från början av 1800-talet omtalas, att avskrivningen av kronoutskylderna för en änka inte hade medgivits, emedan hon hade en ko och därför inte kunde räknas till de »utfattige«. De ekonomiska resurserna räckte ju endast till den mest uppenbara nöd, och

Lagmans Kisti och Ors-mon framför stugan på Kråk-bäck.

Foto: Hjalmar Persson

därför kunde endast de fattigaste erhålla någon hjälp. Den enskilda välgörenheten hade fortfarande sin stora betydelse och var fast förankrad i kyrkan. Därför var det naturligt att de socknens medel, som kom fattigvården till del, fritt förvaltades av kyrkan. Fattigkassan omhänderhades därför före 1783 av en kyrkvård, benämnd »fattigvård«, och därefter av de två kyrkvårdarna för att dessa måtte »en för bägge och bägge för en« ansvara för dess räkenskaper.

Omsättningen i fattigkassan var inte stor i slutet av 1700-talet. Den första utdelningen i socknen, som omtalas 1782, utgjordes av 12 Riksdaler (Rdr), och »skulle 2 Rdr disponeras till hvarje Tunntag i Socknen«. Om man erinrar sig, att befolkningen bestod av 1 200 personer, förstår man att som protokollen framhåller understöden endast gäller de »mäst arme«. Under 1600-talet hade landshövding och konsistorium övat tillsyn över fattig-

kassan, men på 1700-talet, när socknarna hade rätt att själva ordna sin fattigvård, fick de även fritt disponera över fattigkassans medel. På Sollerön brukade en del av kassans kontanter lånas ut mot pant eller mot inteckning i egendom och något delas ut till de mest behövande. Vissa år, då spannmålsbristen var svår, anslogs någon del av fattigkassans medel till inköp av utsädesspannmål till de fattiga. Det vållade ofta kassaförvaltaren stora svårigheter att av den fattiga befolkningen driva in den föreskrivna räntan på utlånade fattigkassemedel. I slutet av 1700-talet hotade t.o.m. socknemännen att inte vidare betala något till fattigkassan, om inte förhållandena förbättrades. Hellre ville de »gifwa en Penning eller et stycke bröd åt den nödlidande, då han påträffades«.

År 1848 övergick fattigkassans förvaltning till den borgerliga kommunen. I den nybildade fattigvårdsstyrelsen hade var och en av de sju byarna en representant, och därjämte ansågs kyrkoherden och kyrkvårdarna självskrivna. Styrelsen skulle:

1. Ansvara för åtgärdernas verkställighet.
2. Förvalta alla vårdtillgångar och pröva förekommande behov.
3. I början av varje år uppgöra förslag till utgifternas bestridande.

Allmosor

Varifrån fick då fattigkassan sina medel? I 1698 års tiggardordning hade fattigkassan tillerkänts vissa allmosor, som efter råd och lägenhet skulle lämnas av allmänheten vid vissa kyrkliga förrättningar, och likaså den s.k. fattigprocenten, som gällde viss andel i kvarlåtenskapens värde i sterbhus och testamenterat egendom. Givetvis fanns också ett frivilligt givande av allmosor, som hade sitt ursprung i den äldsta kristna kyrkan och som fortlevat sedan dess. *Fattigbössan*, i vilken frivilliga allmosor nedlades, hade då som nu sin plats omedelbart utanför kyrkomuren och manar med sin inskription till offervilja: »Den som den fattige gifwer honom skall intet fattas men den som sina ögon afwänder med honom skall det fast tillbaka gå.«

Bötesmedel

Så småningom utvecklade sig ett helt system av bötesförordningar, enligt vilka en viss andel av böterna skulle tillfalla fattigkassan. Många av dessa bestämmelser är helt lokalbetonade, t.ex. den förordning som stadgar förbud mot kvardröjande med kreaturen på ön efter den bestämda flyttnings-

dagen till fäbodarna eller för tidig avflyttning från fäbodarna. »De fattiga« var dock undantagna från denna bestämmelse. Den del av »kreatursböterna«, som tillföll fattigkassan, skulle användas till inköp av nya psalmböcker till de fattiga! — Brott mot sabbatens helgd straffades ofta med böter, varvid den vanliga fördelningen var $\frac{2}{3}$ till kyrkan och $\frac{1}{3}$ till de fattiga. På samma sätt behandlades smärre brott, snatterier o. dyl. samt förseelser mot gällande förordningar, »Brott mot kristlig ordning och skick i form av öfverflödigt bruk av Guds gåfwor vid s.k. samqväm«, (1821), »Förbud mot inköp av utsocknes brännvin«, (1836), »Förbud mot skogsåverkan å socknens allmänna skog«, (1860), »Ofredande och anställande af skada å rom eller fiskyngel«, (1863) m.fl.

Skattemedel

Genom 1766 års förordning hade socknarna fått i uppdrag att själva ordna sin fattigvård och anskaffa medel till dess bekostande. Troligen fullgjordes detta dåligt av församlingarna, ty 1811 föreskrevs skyldighet för alla som ej själva var i behov av fattigvård att bidra till försörjning av de hjälpbehövande. Av ålder hade väl förekommit något slags frivilligt »sammanbrott« av spannmål, vilket så småningom gav upphov till att en viss mängd spannmål vid behov skulle lämnas av varje rote. Spannmålsbristen var emellertid vissa år mycket svår, och då måste andra utvägar tillgripas. Socknens sätt att avlöna skedde under denna tid huvudsakligen in natura. Avlöningen, så och så många tunnor säd, uppsamlades årligen i »kronotiondeboden«, där f.ö. även den statliga skatten »inslogs«. Det härvid uppkomna överskottet kunde vanligen disponeras för de fattigas räkning. Ibland anställdes auktion på spannmålen, varefter medlen utdelades till behövande. Detta skedde genom uppsyningsmännen för de olika bygdelagen.

»Uttaxering rotevis« vid uppkommet behov var vanligt under hela 1800-talet men gjordes ogärna. Exempel förekommer ofta i protokollen. 1875, då en fähusbyggnad skulle uppföras åt en behövande änka i socknen, uppdrogs åt fyra rotar att framskaffa fyra stockar på var och en av dem. En annan gång beslöts uttaxering med 1,25 pr rote, som skulle tillfalla en sockenbo, vilken förorsakats kostnader genom ett olycksfall. I ett protokoll vid jultiden 1878: »Beslöts efter öfverläggning, att minst ett stop blandsäd per varje nummer skulle uppbäras för de fattigas räkning«. Omkr. 1870 uttaxerades därjämte för första gången »24 öre på hwarje mantals Man Person, 12 öre för qvinna«. Vissa utgifter fördelades även på socknens hushåll

efter det antal kor, som de ägde. För detta ändamål inlämnades årligen till pastor s.k. kolistor, efter vilka sedan skatten uttaxerades.

En ny tillgång för fattigkassan blev på 1850-talet de s.k. »utskänkningsmedlen« för utskänkning av brännvin, som av pastor mottogs och kvitterades å ränteriet i Falun.

Spannmålsmagasinet

Under 1700-talet hade man i några socknar inrättat spannmålsmagasin, där man de år, då skörden var god, samlade in spannmål för att vid missväxt kunna ha tillgång till säd. Överskottet brukade användas till behövan- de. Troligen hade Sollerön ett sådant magasin redan på 1700-talet. Det framgår av ett kyrkorådsprotokoll 1806 att dess medel använts i sådana fall, då kontantunderstöd ej ansetts lämpligt. Fattigkassans medel, heter det, var till för dem, »hwilka woro så usla, att de ej kunde hjälpa sig sjelf- wa och hade intet hwarpå de kunde så ut något«. Under de närmaste åren därefter upphörde magasinets verksamhet — troligen på grund av spannmålsbrist — och 1815 övergick det i prästens ägo. Flera gånger var sedan frågan uppe att inrätta ett nytt spannmålsmagasin, men 1866 avfärdades hela frågan, då man ansåg att »sådant magasin ej vore behöfligt«.

Fondmedel

Det var under 1800-talet ej ovanligt, att pastor i församlingen vid olika tillfällen gav något till utdelning bland de fattiga, mjöl, potatis, säd, ström- ming el. dyl. Därför är det ej heller förvånande, att dåvarande kyrkoherde Godée och hans maka på 1860-talet skänkte medel till en fond, varav rän- tan årligen skulle utdelas till två fattiga änkor inom församlingen, vilka gjort sig kända för »ärlighet och Gudsfruktan«, företrädesvis sådana som hade minderåriga barn eller som av sina barn ej kunde påräkna nödtorftigt underhåll.

»Nödhjälpmedel«

År 1838, då särskilt Dalarna drabbades av en mycket svår missväxt, beslöt Kungl. Maj:t »nådigt« att komma de nödlidande inom församlingen till »undsättning« genom att anslå 600 Rdr Bco till inköpande av säd samt att tillsända socknen ett parti korn. Listor på »undsättningstagarna« upp- gjordes byvis, och medlen återbetalades inom varje by »en för alla och alla för en«. En »fördelningslängd« i ett protokoll från nämnda år ger en god bild av hur fattigmedel anskaffades vissa nödår. Den återges här:

	Utsäde						Föda
	Potatis		Kornblandn.		Ärtblandn.		Mjöl
	Tr	Kr	Tr	Kr	Tr	Kr	
»Af Socknens lösnings- säd anslagne			4				
Af Prosten och Pros- tinnan Godenius i Björe- skog till firandet af deras Silfverbröllop . . .				9			
50 Rdr Bco och för dessa penningar af Kyrkoh. Källström anslagne . . .			5				
Från Kon. Bef. af de i Sthlm o. andra Rikets orter till understöd för Dalaallmogen influtne gåfvor Rågmjöl . . .							20
gåfvor Rågmjöl . . .							40
Af Kyrkoh. Källström d. 1 maji					1		
Från Kon. Bef. af de i Sthlm o. andra Rikets orter till understöd för Dalalmogen influtne gåf- vor enl. Kung. af den 16 dennes							
20 Rågmjöl o. 40 Korn- mjöl							60
Do, Do Contant 40 Rdr Bco, hvarföre blivit in- köpte		1			2	20	
Af fattigkassan contant 13 Rdr 16 Sh. Bco, hwar- före skulle inköpas			1				
Summa	1		10	9	3	20	120

(Se sid. 102)

Åtgärder från statens sida till lindrande av nöd har förekommit långt tidigare. År 1743 fick allmogen löfte att vid missväxt få låna ur kronans magasiner »i synnerhet till utsäde«, och så skedde också vid 1880-talets svåra missväxter. I 1847 års fattigvårdsförordning fastslogs statens ingripande i de fall av »allmännare olycka«, då hjälpbehovet blev så stort, att kommunen ej förmådde fylla det.

Vid flera tillfällen under 1800-talet gjordes också ansökan om statligt understöd, varefter hjälpen kom i form av penningmedel eller spannmål. Denna »undsättning« erhöles delvis som räntefritt lån, delvis som gåva, tack vare insamling av medel på andra orter i riket. Lånen var vanligen förenade med bestämmelsen, att undsättningstagarna skulle beredas passande arbete för att genom egen verksamhet kunna förtjäna sitt uppehälle. På grund av de många svårigheter, som detta beredde kommunen, eftersom de hjälpbehövande många gånger var »bräckliga, vanföra och nästan till allt arbete oförmögna«, fick man många gånger gå miste om det statliga understödet.

Vid mitten av 1800-talet erhöles även flera gånger medel från Stora Kopparbergs Läns Nödhjelps-Cassa. Dessa skulle användas dels till beredande av biförtjänster för de fattiga, dels till anskaffande av mjöl o. dyl. till behövande. De kom socknen till del som gåvomedel och räntefria lån och utdelades samtidigt som övriga fattigmedel i maj månad.

Fattigvårdens former

Hur utformades fattigvården i praktiken? Sockenstämmoprotokollen från denna tid ger mycket sparsamma uppgifter. Vanligen förekom endast enstaka understöd i särskilt ömmande fall. Först på 1820-talet blir det allt vanligare med en årlig utdelning till de fattiga i samband med revidering av fattigkassan i maj månad. De personer, som stod upptagna på de av sockenstämman godkända fördelningslistorna, hade att på utsatt dag avhämta gåvorna i prästgården. Följande »fördelningslängd«, som är hämtad ur ett kyrkorådsprotokoll 1842, ger en god översikt över fattigvårdens omfattning och klienteletts sammansättning. Socknens folkmängd uppgick vid denna tid till omkr. 1 700 personer.

	Penningar		Säd		Mjöl
	Rdr	Sk	Fj.	Kr	
Bengtsarfv.					
Bock Nils Andersson			1		
Bus Kerstin Andersdr					3
Ofärd. pig. Anna Andersdr.			1		
Jugen Jöns Olssons blind. moder			1		
do do fånig dotter			1		
Afsk. Sold Wiggs dr.		24			
Häradsarfv.					
Pigan Krång Anna Nilstr.		36			
Sutter Erik Olssons barn					3
Skinnar Jöns Anderssons barn					3
Erik Per Jönssons barn					2
Storan Marg. Persdr.					2
Bodarna					
Enk. Bengts Kerst. And.dr.		36			2
Knuts N. A. Sns Enka	1				2
Enk. Sven Anna Andersdr.	1		1		
Bugå Ol. Nilssons Hu o. Barn	1		1		
Afsk. Sold. Bäcks sjukl. Son	1				
Häll Jöns Olsson					3
Gruddbo					
Amus Ing. Jönsdr.			1		
Amus E. Jsns barn			1		
Nisis N. Mattss. ofärd. dr.		36			
Bos Per Jönssons barn					3
Sol Ol. Anderssons dr.					3
Solins fån. dr.		24	1		
Ofärd. dräng. Ryss Lars Larsson	1				
Enk. Amus Margit Olsdr.					3
Jugen Göran Jönssons E:a					2
Småsik Mats Olsson			1		
Nisis P. P. sns Enka					3

Rothagen

Ljus N. Asns dr.		2
Klockar Nils Perssons fän. dr.	1	
Dunder M. Nilsson barn		3
Dunder P Asns Hu		2

Utanmyra

Håmåås Ol. Asns Enka		1
Lafvas N. Asns barn		1
Kistnis p.p. sns barn i förra giftet	24	
Brottom Nils Larsson		1
Jöns O. Asns Ofärd. dr.	36	
Jöns And. Olsson Enka	24	

Nattv.

barn Håll Ing. Olsdr.		10	
Daniel Sam. Danielss.		10	
Daniels And. Nilsson		10	
Jugen Nils Jönsson	1		
Bos Per Persson		10	
Sutter Kerst. Ersdr.	1		
Knuts Carin Nilsdr.		10	
Sven Per Matsson		10	
Rullpers And. Olsson		10	
Bugå And. Olsson		10	
Norins And. Larsson		10	
Kalles Per Nilsson		10	
Dunder Anna Persdr.		10	
Hållpås And. Persson		10	
Bondpers Ol. Olsson		10	
Lafvas Kerst. Nilsdr.		10	
Summa	10	24	9

Skördearbete vid Kråk-bäck.

Förmåner för de fattiga

Tid efter annan tillerkändes de fattiga befrielse från skatt och från att betala vissa avgifter, t.ex. skollärlöner och vissa avgifter till kyrkan. »Avkortningslängder dels för döde, dels för fattigdom« förekom också, och vid dagsverken för reparationer och dyl. anmärktes, att »fattiga och enstaka änkeqvinnor« borde skonas. De »utfattiga« behövde ej heller betala böter för att de ej flyttat med sina kreatur på bestämd flyttningdag. Självklart förefaller det kanske, att de befriades från skyldigheten att ge skolläraren kost vid de tider, då detta ingick i hans naturaförmåner, samt att vid s.k. »sockengång« eller »kringgång« ta emot den kringvandrande och ge honom mat och husrum.

Tiggeri — kringgång

Tiggeriet var en nödvändighet, så länge ej fattigvården kunde lösas på ett tillfredsställande sätt. På Sollerön förekom det ej så sällan undr senare delen av 1800-talet, att kommunalstämman beslutade om att person, som råkat i svår nöd genom t.ex. olyckshändelse, eldsvåda, sjukdom eller dyl. skulle få »gå omkring i socknen för en gång«, så att var och en som ville fick lämna honom något penningbidrag. En tillsyningsman för bettlare tillsattes för varje fattigvårdssamhälle, och Sollerön fick sin första tillsyningsman först 1892. Han skulle »för varje av honom anhållen bettlare« er-hålla 50 öre.

Ett annat slags kringgång förekom också, även efter 1847, då åtminstone barns kringgång blev förbjuden. År 1854 beslöts att ett litet barn, vars mor var sjuk, skulle »vårdas på socknen« på det sättet, att varje hushåll skulle i tur och ordning vårda och sköta det ett dygn i sänder. Då det ej fanns något fattighus, där gamla sjuka och orkeslösa kunde tas om hand, måste de beredas omvårdnad på annat sätt. De utackorderades om möjligt i något hushåll till den minst bjudande, men kunde man inte uppbringa något sådant, erbjöds den fattige vård »på socknen«. Så var fallet, när det gällde mer svårplacerade vårdtagare. Det beslöts t.ex. att en änka, som med fångskjuts blivit hemförpassad av länsmannen, skulle få erforderlig vård »av varje öbo, på det att hon icke måtte rymma ur socken och stryka land omkring«. »Vården« skulle börja i en bestämd gård i Bengtsarvet och sedan fortsätta genom hela socknen. — Ett annat fall gällde en »mindre vetande« sockenbo, som aldrig hade kunnat försörja sig. Där beslöts att han skulle få bo hos sin broder mot viss ersättning av fattigkassan, men mat till uppehållet skulle han erhålla genom »kringgående.«

Utackordering

Utackordering i något hushåll var vanligt under 1800-talet. I regel gavs uppdraget åt den, som begärde minsta ersättningen. Underhållet avsågs endast »de nödvändigaste behofwen« utom vad beträffar barn, för vars »kristliga vård och uppfostran« fattigvårdsstyrelsen även måste sörja. I allmänhet tycks änkor ha haft företräde, men man tog även hänsyn till vederbörande »qvinpersons« lämplighet som barnafostrare, varvid särskild vikt lades vid hennes kristliga vandel. Den ekonomiska sidan av vården intog i

regel en avgörande plats. Så fick t.ex. en stackars blind gumma vandra mellan olika vårdare, då värden ej gällde någon bestämd tid, »utan borde det försökas, om billigare ackord kunde fås«.

Ett slags bortauktionering av fattighjonen förekom i enstaka fall. Från 1878 hämtar jag följande: »Förekom fråga, hur det skulle ställas med underhållet af Enkan Bock Margita Olsdotters Svagsinta Söner Anders och Olof. Som den Sköterska vi nu har tyckes falla sig för dyrt, så beslutades, att underhållet, kläder, föda, husrum och skjötsel skulle på auktion till den minst bjudande utbjudas - - -« Ett sådant förfaringssätt väckte säkert inte något större uppseende vid denna tid, då så många för kommunen viktiga angelägenheter ställdes under entreprenad.

Fattigstugor

Socknen hade satt sig i besittning av flera mindre stugor, som utan ersättning upplåts till fattiga, husvilla personer. Flera av dessa stugor hade tillfallit socknen genom att fattigkassan inlöst stugbyggnader, som förpantats av sina ägare, vilka i en svår situation vänt sig till fattigkassan. En del stugor kan också ha tillfallit socknen såsom arvtagare till avlidna fattighjons kvarlåtenskap.

Naturaunderstöd m.m.

Länge var naturaunderstödet den dominerande hjälpformen och utgjordes huvudsakligen av spannmål, mjöl o. dyl., men det började senare få en allt mer skiftande karaktär. Så t.ex. bekostades medikamenter, sjukhusvistelser och transporter till läkare och lasarett. En särskilt för 1800-talet utmärkande hjälpform utgjordes av de s.k. »dagsverkena«, som av socknens rotar utfördes för de fattigas räkning i form av kördagsverken i samband med såning eller bärgning. Även en så modern hjälpform som hemhjälp förekom: så fick t.ex. en sjuk änka och hennes två söner hjälp med hemmets skötsel under en månad. Även betalning av avgifter för dövtumma barns vistelse å dövtumskola i Falun förekom. Mera egendomligt var det kanske, att länsmännen beviljades ersättning för en slipsten, som en »mindre vetande« sockenbo slagit sönder för honom, eller att man en annan gång beviljade en vårdtagare snus och tobak av fattigkassans medel.

Fattiga skolbarns försörjning

När skolundervisningen år 1842 blir obligatorisk uppstår frågan, hur de fattiga skolbarnen skall kunna tillgodogöra sig undervisningen. I 1844 års reglemente för folkskolan heter det, att skolstyrelsen fick avgöra, vilka barn som skulle bekostas med föda under lästerminerna. — Sättet för barnens underhåll växlade. I allmänhet utdelades mjöl och säd direkt till de fattiga barnen, men senare inrättades en slags skolbespisning, då socknen avlönade en änka, hos vilka dessa barn dagligen fick ett middagsmål. På 1880-talet åtnjöt omkr. 25 barn fria skolmåltider. Längre fram övergick man i stället till att lämna understöd till barnens föräldrar, säd, strömming eller dyl.

Slutord

Denna framställning gör inga anspråk på att vara en fullständig redogörelse för fattigvården i min hemsocken under gången tid. Därtill erfordras ett större undersökningsmaterial och jämförelse med angränsande socknars fattigvårdsförhållanden samt ett noggrant studium av olika företeelser inom socknen från urminnes tider. Men även dessa i mångt och mycket bristfälliga och ofullständiga uppgifter kan säkert ge oss en och annan nyttig tankeställare.

Anna-Lisa Bjenning